

Dr. HAHN ISTVÁN főiskolai tanár:

## IULIANUS ÉS ANTIOCHIA

Iulianus, az »apostata« császár, épp oly rövid, mind nagyemlékű — 361 december 11-től 363 március 5-ig, — perzsa hadjáratára való elindulásáig számítható —, mindössze ötnegyedéves tényleges uralkodásának utolsó szakaszát, a 362 júliusától 363 márciusáig terjedő mintegy nyolc hónapot Antiochiában töltötte. Itt készítette elő perzsa hadjáratát és innen indult el végzetes vállalkozására. A párját ritkító ünnepélyességtől, általános örömjongástól övezett bevonulás és a város lakosságának általános közömbösségétől, félelemmel vegyes gyűlöletétől beárnyékolt, fagyos hangulatú távozás között eltelt hónapok olyan eseményeknek voltak tanúi, amelyek fényt vetnek Iulianus uralkodásának egész belső problematikájára: törekvéseinek tragikus elmentmondásaira.

### I.

Antiochiában, amelynek gazdasági helyzetét a nagyarányú katonai beszállásolások már kb. 360 óta válságossá tették [1], a császár ott-tartózkodása idején, az előző év őszi esőzéseinek elmaradása miatt éhínség jelei mutatkoztak. Már röviddel Iulianus megérkezése után, 362 július 18-án a hippodromosban a császár jelenlétében a tömeg tüntetni kezdett s ezt kiáltozta: »Minden bőven kapható, de minden drága.« [2]. A császár a tüntetés hallatára másnap magához hívatta a város előkelőit, a tanács (bulé) tagjait, hogy a teendőkről tanácskozzék. Mivel azok megígérték, hogy véget vetnek az árdrágításnak, megnyugodott. Három hónapig nem is történt semmi. Október végén, a júniusi rossz termés már észrevehetően éreztette hatását, kitört az éhínség [3]. Csak ekkor szánta rá magát a császár a közbelépésre. A közszükségleti cikkek árát maximálta, elsősorban a gabonáét, és pedig az erőszakosan felvert ár (1 solidus=10 modius gabona) kétharmadának megfelelő értékben (1 solidus=15 modius). Ez megfeleltethetett az addig szokásos átlagos piaci áraknak, tehát nem volt irreálisan alacsony [4]. Ezzel egyidejűleg nagymennyiségű gabonát hozatott be Egyiptomból és más környező területekről: előbb 400 000 metront, majd további 5 000, 7 000, végül még 10 000 modiuszt [5]. A gazdagok (hoi plusioi) spekulációja azonban részben megghiúsította az erőfeszítéseket. Hivatalos áron a városban felvásárolták a gabonát, majd a falvakba szállították, ahol az éhínség nem volt kisebb, mint a városban — és az ellenőrzés vidéki lazaságát

kihasználva, azt ott nagy nyereséggel továbbadták. A kenyérínséget úgy látszik a nagy behozatal révén így is sikerült nagymértékben enyhíteni [6], úgy, hogy a császár intézkedései e tekintetben elérték céljukat. Viszont más élelmicikkekben (olaj, bor, stb.) a felhalmozás és felvásárlás miatt változatlan volt a hiány. A császár, aki számolt azzal, hogy a gazdagok nem jó szemmel nézik majd törekvéseit és csupán »az elnyomást szenvedő sokaság« [7] érdekeit tartotta szem előtt, mégis kénytelen volt észrevenni, hogy erőfeszítései ellenére az egész város lakosságának szemében népszerűtlen lett. Tüntetések indultak meg ellene, alighanem a színházban és a cirkuszban. Nyilvánosan gúnyolták torzonborz filozófus-szakállát, alacsony természetét, görnyedt járását, pongyola öltöztétét, véres állatáldozatait. Fennhangon kiáltották, hogy csak két betűt szeretnek, a *kappát* (értsd: Constantinus császárt, Iulianus elődjét) és a *chit* (a Christos rövidítése). A közhangulat ellen a császár nem tudott vagy nem akart erőszakos eszközökkel fellépni. Ehelyett megírta és baráti körben még 363 februárjában felolvasta az Antiochia lakóit gúnyosan kipellengérező írását, a Misopógón — Szakállgyűlölő — című satíráját (a cím célzás a császár szakállát gúnyoló felvonulásra) s a várost a perzsák ellen induló serege élén azzal a haragos ígérettel hagyta el, hogy oda soha többé nem tér vissza, hanem Tarsost fogja székvárosává tenni. Utolsó kormányzati ténykedéseinek egyikeként egy kegyetlenségéről hírhedt Alexandros nevű személyt nevezett ki Szíria proconsuljává, mondván, hogy az Antiochia-bélieknek úgy látszik ilyen helytartóra van szükségük.

Az egész epizód legjellemzőbb és a császár által többször is mély fájdalommal kiemelt [8] mozzanata az az általános és a lakosság minden rétegének részéről tapasztalható ellenállás, amely a császár intézkedései nyomán ezeket kísérte. Ez annak ellenére történt, hogy Iulianus becsületes törekvéssel »az elnyomott többség« érdekében fáradozott, az árdrágítást nem csupán adminisztratív eszközökkel akarta elhárítani, mint bátyja, Gallus caesar tette kilenc évvel azelőtt, hanem jelentős gabonabehozatallal teremtette meg a hivatalos ár árualapját, és a kenyérhiányt sikerült is megszüntetnie. Érthető, ha az antiochiai curiához közelálló személyek, mint *Ammianus Marcellinus*, a történetíró, maga is jómódú antiochiai család sarja és *Libanios*, a város hivatalos rétora, bár egyébként »általában« rajongó hívei voltak a császárnak — erről később még bővebben kell szólnunk —, ebben az adott ügyben való eljárását helytelenítették. Ezt a helytelenítő ítéletet kellő kritika nélkül a modern kutatók is átvették [9], alighanem a gazdasági tevékenység »szabadságának« dogmája alapján. De érthetetlen a Iulianus írásában oly keserű érzésekkel emlegetett elnyomott tömegnek teljesen elutasító magatartása olyan szociális intézkedésekkel szemben, amelyek végrehajtásának erélyét talán lehetett kifogásolni, de magukat a szóbanforgó intézkedéseket, azok célját és tendenciáját csak helyeselhatték. Ha Iulianusnak elkeseredetten kellett tudomásul vennie, hogy a városi közvélemény ahelyett, hogy, mint kilenc évvel azelőtt tette [10], a saját gazdagjaival fordult volna szembe, most a szegények érdekeit védő császárt támadja és gúnyolja, ennek okát nem

az intézkedések gazdasági hatástalanságában, hanem más, és pedig olyan mélyebben fekvő tényezőkben kell keresnünk, amelyek a császár egész politikájának jellegét és eredményességének fokát meghatározták.

## II.

Iulianus császár politikai tevékenységének két sarkpontja — amennyiben igen jelentős katonai, határvédő tevékenységétől eltekintünk: egyrészt valláspolitikája, a pogányság helyreállítása, másrészt társadalmi és szociális törekvései. A köztudatban az előbbi, a vallási törekvés keltett lelkes együttérzést, vagy éles elutasítást az »apostata« személyével és törekvéseivel szemben. De nem árt rámutatni arra, hogy pl. a 362. évre kinevezett egyik consul, Claudius Mamertinus ez alkalomból szokásszerűen elmondott panegyricusában, köszönő és magasztaló beszédében, a császár katonai érdemei mellett szociális tevékenységét helyezi előtérbe, míg vallási törekvéseit csupán futólag említi meg. Már pedig a hivatalos udvari szónokok tényközlései bármily megbízhatatlanok legyenek is, mégis hitelesen tanúskodnak az udvari körök mindenkori hangulatáról és hivatalos álláspontjáról. A mai kutatás is megfelelő figyelmet szentel már a császár szociális tevékenységének [11]. Azt a jogos kérdést azonban, van-e, és pedig milyen természetű, törvényszerű összefüggés Iulianus törekvéseinek két területe, a *vallási* és a *szociális* politika között, legélesebb formában csak nemrégén vetette fel egy szovjet kutató magyarra is lefordított tanulmányában, amely tudomásunk szerint az utóbbi évtized egyetlen magyar nyelvű publikációja Iulianus-szal kapcsolatban [12]. A tanulmány szerzője a kérdés megoldását abban látja, hogy »egyrészt a késői birodalom valamennyi uralkodó társadalmi eleme csakhamar kereszténnyé vált, másrészt, hogy a hivatalos kereszténységgel szemben megfigyelhető vallási ellenzék fokozatosan egybeolvadt a dominátus-korabeli rezsím polgári ellenzékével. Közelebbről: az ősi pogány kultuszokhoz való makacs ragaszkodás sajátságos kifejezése lett annak a tiltakozásnak, ahogyan a válságba jutott ókori szabad polgárság ideológusai szót emeltek a bürokratikus-önkényuralmi kormányzat pusztító és demoralizáló új formái ellen» [13]. E jellemzés lényege tehát az, hogy Iulianusnak mind vallási, mind szociális törekvései egy többől sarjadtak: mindkettő ama elnyomott szabad tömegek törekvéseit fejezi ki, amelyek ügyével a császár magát azonosította.

## III.

E jellemzés igazság-tartalmának elemzése elsősorban azt a kérdést veti fel, kimutatható-e Iulianus törvényhozásában, írói és emberi megnyilatkozásaiban olyan határozott társadalmi profil, amely őt egy bizonyos társadalmi osztály, vagy csoport képviselőjének mutatja be oly értelemben, hogy az egyik társadalmi csoportot tudatosan előtérbe,

a másikat háttérbe helyezte valamely másik csoporttal szemben, vagy éppenséggel törekedett-e a fennálló társadalmi, tulajdonjogi viszonyok módosítására.

Ezekre a kérdésekre Iulianus törvényhozói és államigazgatási intézkedéseinek és programmatikus írásbeli megnyilatkozásainak ismeretében *nem*-mel kell válaszolnunk és felfogásunk e téren eltér a szovjet kutatóétól. Iulianus egész uralkodói és emberi magatartásának tengelyébe a múlt értékeinek konzerválását, illetve helyreállítását helyezte [14] és e tekintetben nemcsak »laudator«, hanem »restitutor temporis acti« [15] volt. Constantinusról adott, sokszor idézett jellemzése — »novator turbatorque omnium« — az újjátást, a meglévőnek megzavarását önmagában is megbélyegezte. A császár panegyricusának nem megalapozatlan megállapítása szerint a legfelsőbb arisztokrácia tagjait tömörítő testületnek, a senatusnak nem csupán régi tekintélyét adta vissza, hanem a régi kiváltságokat a megbecsülés új jeleivel is tetézte [16], és ezzel csak a saját restitúciós törekvéseinek jegyében járt el. A birodalom keleti felének arisztokráciáját szolgálta azzal, hogy a rómaihoz hasonlóan a konstantinápolyi senatus létszámát is 2 000 főre emelte és jogilag is egyenrangúvá tette a római senatussal [17]. Iulianus még nála is szokatlan élességgel ítélte el a régi tekintélyeket sárbarántó népi, cinikus filozófiát [18]. — Ez a császár semmilyen értelemben nem volt forradalmár, de, legalább programja szerint, még újjító-nak is aligha tekinthetjük. Ámde a meglévő társadalmi viszonyok épségben tartása mellett is észrevehető egy határozott tendencia — és ez az, amit teljesen helyesen pillantott meg az idézett szerző — az adóktól kiuzsorázott, a bürokraták és gazdagok önkényét szenvedő alsóbb néposztályok helyzetének enyhítésére a fennálló társadalmi viszonyokon belül. Ez a humanitárius és szociális törekvés belétorkollhatott a »penéses«, a szegények iránti szociális szimpátiába, s a hatalmasokkal, a gazdagokkal (dynatoi) szemben megnyilvánuló ellen-szenvbe. Ez a magatartás egyrészt abban nyilvánult meg, hogy az állami kiadásoknak, elsősorban az udvartartásnak csökkentésével, az aranypénz-kibocsátás korlátozásával lehetővé vált az adók általános mérséklése, a természetbeni szolgáltatások pénzbeli megváltásának, az *adaeration*nak csökkentése, adóelengedés stb. [19]. Másrészt e magatartás odáig fejlődött, hogy bizonyos adott esetekben (és ilyen volt az antiochiai éhínség is) a császár nyíltan szembekerült a jómódú rétegekkel.

Az antiochiai események szélesebb körű megvilágítása szempontjából a legproblematisabb, de egyben legjellemzőbb a császár állásfoglalása a városok jómódú vezető rétegének, az *ordo curialis*nak irányában. Nem vitatott tény, hogy Iulianus éppen a múlt intézményeinek és hagyományainak restaurálását óhajtva, sokat tett a városi élet helyreállítása érdekében. A városokban nagyarányú építkezéseket folytatott [20]. A barbár támadásoktól sújtott városokat újjáépíttette és ismét benépesítette. A városok földbirtokát és vámjövödelmeit, amelyeket még annak idején Constantinus császár kobozott el az állam javára, visszaadta [21]. Mindezzel bizonyára enyhített a *curialisok*

kötelezettségein. Mennél nagyobb volt ugyanis a város saját jövedelme, annál kisebb áldozatokat kellett kívánni az ott élő jómódúaktól, másrészt pedig a városi földek és vámok bérletét a curia tagjai általában egymás között osztották szét [22] és ezt az eljárást a császár mindaddig nem is akadályozta, amíg a közellátás érdekeit veszélyeztető visszaélések nem történtek [23]. Közvetve az ordo curialis érdekeit szolgálta a pogány templomok vagyonának visszaszolgáltatása is [24], minthogy a templomi vagyon kezelése a curia, illetve egyes városi magistratusok kezében, vagy ellenőrzése alatt volt, míg a keresztény egyházi vagyont kezelő clericusok nemcsak hogy nem voltak, nem is lehettek a curia tagjai, hanem attól teljesen függetlenül tevékenykedtek. Ez az anyagi érdek is hozzájárulhatott a curiák pogány, keresztényellenes felfogásának fenntartásához [25].

A kereskedő-curialisok kettős megadóztatását és a városok úgynevezett önkéntes felajánlásának, a császári örömnapok alkalmából ajándékozott aranykoszorúnak (aurum coronarium) kényszer jellegét Iulianus megszüntette [26]. Az adók kivetését és behajtását kivette az állami közegek (officiales) kezéből és a városi tanács feladatává tette. Mindez arra vallana — és ez az uralkodó nézet [27] —, hogy Iulianus uralkodása kedvező volt az ordo curialis, tágabban fogalmazva: a városi jómódú rétegek számára. Ezt pedig már nem lehet állítani. A városi élet fenntartásáért felelős jómódú városi rétegnek adott kedvezmények csak a város gazdaságának, a városi közéletnek, *nem pedig az illetők egyéni érdekeinek szolgálhattak*. Jellemzően fejezi ki ezt a tendenciát Mamertinus panegyricusa e szavakkal: »... hogy a városokban ne a magánházak, hanem a középületek emelkedjenek új pompával.« [28]. Ezek a szavak azért is fontosak, mert pontos ellentétét adják annak az elítélő jellemzésnek, amellyel Libanios, a Iulianushoz igen közel álló rétor illetve a császár elődjének, Constantinusnak a városokkal kapcsolatos eljárását [29]. Tehát egy olyan gondolat ez — a közvagyon és a magánvagyon szembeállítás az utóbbi rovására —, amely a császár környezetében közkeletű lehetett. Egyébként is ez a törekvés, mint a »régii jó erkölcsök« tartozéka, teljesen megfelelt Iulianus konzerváló és puritán törekvéseinek [30]. Más szóval ez annyit jelent, hogy Constantinus alatt »a város« és a »curia« tönkrement, de (különösen egyes) városiak és curialisok gazdagodtak [31], Iulianus célja pedig az, hogy a curia, mint olyan, gazdagodjék, ne az egyes curialisok. Ezt a célt szolgálta a curialis tisztség betöltésére való kötelezettség többirányú kiterjesztése és megszigorítása [32], pl. Antiochiában kiterjesztése a leányági leszármazottakra is [33], a curiák létszámának növelése, plebejus elemek bevonásával [34], a curialisok ellenőrzése a tekintetben, nem érvényesül-e protekció, összeköttetés az előnyök és a terhek szétosztásában és a választásokban [35]. Éppen ilyen alapon érvénytelenítette a császár az antiochiai választást [36]. — A Constantinus alatt elég bőven adományozott [37] immunitásokat a császár csökkentette, vagy teljesen visszavonta [38], a clericusokat kötelezte a curialis terhek vállalására [39]. A curialisok részéről űzött különböző fajta visszaéléseket akadályozni igyekezett [40].

Ha egyházi szerzők, pl. a különösen gyűlölködő Nazianzosi Gergely, azt állítják, hogy Iulianus uralma növelte a városok nyomorát és nehézségeit [41], akkor éppen az ilyenfajta elégedetlenség szóval meg a kifakadásokban. Nem véletlen, hogy Iulianusnak intézkedéseket kellett tennie a curialisi kötelezettségek elől való menekülés ellen [42].

A város és a városiak, a *curia* és a *curialisok* irányában megnyilvánuló politika kettőssége az érintett társadalmi csoport tagjai részéről hasonló kétértelmű magatartást váltott ki. Ez ellentmondó érzéseken belül Iulianus uralkodásának kezdetén a jó bizalom és a reménykedés volt előtérben [43], és ez fokozatosan adta át helyét a kibontakozó kedvetlenségnek, elégedetlenségnek. Már Mamertinus szükségesnek tartja, hogy megvédje Iulianust azzal a váddal szemben, mintha barbár módon nem viseltetnék megértéssel a jómódú városiakkal szemben [44] s maga Iulianus ugyanezt a gondolatot variálja irónikus formában Antiochia lakóival szemben írt gúnyiratának nem egy helyén [45].

A Iulianus irányában kialakult értékelés szempontjából legjellemzőbb a már említett Ammianus és Libanios magatartása a császárral és intézkedéseivel szemben.

Az Ammianus által adott Iulianus kép egységének hiánya oly szembetűnő, hogy már egy fél évszázada arra készítette Seeck-et, a késő ókor e mélyreható kutatóját, hogy Ammianusnak Iulianusról szóló könyvei mögött két forrást — egy Iulianus-párti és egy Iulianus ellenes forrást tételezzen fel [46]. Újabban Thompson tagadta e feltevés helyességét és Ammianus ambivalens magatartását lélektani okokkal magyarázza [47]. E belső okok sorában első helyre kell tennünk Ammianusnak, mint antiochiai curialisnak osztályhelyzetéből fakadó ellentmondásos álláspontját a »város«-t gazdagító, de a curialisokat megterhelő császárral szemben. Iulianust, az embert és törekvéseit *egészében* szinte elragadtatással jellemzi, de konkrét intézkedéseinek nagy részét kíméletlenül bírálja. Többek között helyteleníti a curialis kötelezettség kiterjesztését [48], a leányági öröklődés bevezetését, az immunitások megszüntetését, főként pedig az ármaximálást [49].

Ugyanez a kettősség figyelhető meg Libanios részéről is, hasonló okokból. A rétor azokban a megnyilatkozásaiban, amelyekben nem béklyózta az antik panegyricusok stíluskényszere, a császár intézkedéseit csak fenntartásokkal tudja helyeselni. Ha a császár tettei nem is voltak mindig helyesek — mondja —, nemes indulata és szándéka feltétlenül magasztalást érdemel [50]. A 363. évi ármaximáló intézkedéseket pedig végkép elítélte és csak azzal mentegette, hogy a császárt valamilyen gonosz szellem (*daimon phthoneros*) szállta meg [51].

Minden valószínűség mellett szól továbbá, hogy a 363. évi Iulianus elleni tüntetések kezdeményezői is a curialisok közül kerültek ki. E tüntetések jellegzetes mozzanata volt Iulianus külsejének karikírozása, vagy az az állítás, hogy a császár a chi betű ellen harcol. Számos analógia és a belső valószínűség is amellettszól, hogy e gúnyolódást vizuális módon fejezték ki s ennek színhelye a városi színház volt, végrehajtói pedig színészek, mimusok, akiket erre a célra, közhangulat

teremtésére béreltek fel. Erre vall Libaniosnak a tüntetés után tett javaslata, hogy zárják be a színházat és a cirkuszt [52].

Iulianus társadalmi vonatkozású törvényhozói és adminisztratív intézkedései tehát szembeállították őt az uralkodó osztályok különböző rétegeivel, legfőképpen azonban a városi jómódú polgársággal, a curiák tagjaival, továbbá azokkal a jómódú, elsősorban kereskedő, városi rétegekkel, amelyeket ő kényszerített a curialis terhek viselésére és korlátozott az üzérkedés lehetőségében.

#### IV.

Most vetődik fel az a kérdés, hogy ezzel az imént körvonalazott társadalompolitikával milyen vonatkozásban vannak Iulianus vallási törekvései. R. formulája egyszerű: ő a kettő között teljes összhangot lát, Iulianus valláspolitikája szerint ugyanúgy az alsó osztályok ideológiai törekvéseit fejezte ki, mint ahogy az alsó osztályokról való gondoskodás állt a császár szociális törekvéseinek súlypontjában. *A valóság szöges ellentétben áll ezzel a csupán mesterségesen megkonstruálható összhanggal.*

Ismeretes, hogy Róma arisztokráciája, a régi senatori családok, zömükben pogányok maradtak a IV. század végéig, sőt talán még azon túl is. Ez az arisztokrácia szemben állt nemcsak Constantinus valláspolitikájával, hanem még jóval később is a Valentinianus dinasztia mértéktartóbb, de mégis határozottan keresztény irányzatával. Ezek az arisztokraták ellene mertek szegülni még Theodosius üldözésének is. Ezeket a részben régebben is ismeretes tényeket újabban egyrészt Alföldi András kutatásai [53], továbbá a Scriptores Historiae Augustae körének társadalmi háttérét tisztázni akaró kutatások [54] elmélyítették és rendszereztek. Ismeretes az is, hogy a pontifex maximus címének elvetése, majd a Győzelem istennője oltárának (Ara Victoriae) eltávolítása a senatus helyiségéből Gratianus császár részéről 379 után, majd a pogány kultuszok állami támogatásának megszüntetése és végül teljes betiltásuk, még a 390-es évek elején is milyen nyílt, aktív és elkeseredett ellenállást váltottak ki a római arisztokrácia körében. Olyan magas állami méltóságot betöltő személy, mint Symmachus is, nyíltan léphetett fel a pogány reliquiák eltávolítása ellen. Tudott dolog az is, hogy ugyanezek a körök még a század végén Eugenius usurpatioja idején, sőt annak bukása után sem tettek le a pogányság restaurációjának reményéről.

Ezeket a szakirodalomban eléggé tisztázott és ismert tényeket e dolgozat szempontjából a következőkkel kell kiegészíteni:

1. A római pogány arisztokrácia tagjai nem mondtak le a politikai életben való szereplésről, tehát nem alkottak valamilyen előkelő elszigeteltségbe, passzív rezisztenciába kényszerült, duzzogó ellenzékét. Egészen a 90-es évekig ott találjuk őket a legmagasabb bürokrácia tagjai között. Constantinus kormányzatának vezető funkcionáriusai kevés kivétellel még ebből a pogány arisztokráciából kerültek ki, és

ezek a körök, melyeknek a század végén jellegzetes képviselőjük a Symmachus, Virius Nicomachus és Flavius Agorius Praetextatus-család tagjai és környezetük, vezető politikai szerepüket a század végéig sem veszítették el teljesen. Főleg a praefectus Urbis Romae magas tisztségét — éppen a római arisztokráciára való tekintettel — gyakran töltötték be a római arisztokrácia pogány tagjai. Arra is gondolnunk kell, hogy azok az arisztokraták, akik a keresztény vallást a 350-es években felvették, ezt rendszerint pusztán opportunizmusból tették és kritikus pillanatokban — mint amilyen Iulianus időszaka volt — egyáltalán nem tanúsítottak kobbattáns keresztény magatartást [55]. Aligha tévedünk, ha azt állítjuk, hogy csupán a 392/393. évnél két egymástól nem független eseménye: Eugenius pogány szellemű usurpációja és Theodosius-szal való szakítása, ezzel egyidejűleg pedig a pogány Tatianus praefectus praetorio Orientis-nek és fiának, Proculus praefectus Urbi Constantinopoli-nak bukása, s a vakbuzgó keresztény Rufinus politikai vezetőszeropének kialakulása volt az a fordulópont, amellyel megkezdődött a pogányoknak az államhatalomból való szisztematikus kiszorítása. Eddig az időpontig azonban pogány személyek nemcsak tagjai lehettek az arisztokráciának, hanem hangadó politikai szerepet is tölthettek be [55a].

2. Ugyanez vonatkozik azonban a keleti országrészek vezető társadalmi rétegeire is — itt azonban kivéve az új fővárost, Konstantinápolyt, amelynek keresztény jellege már eleve kidomborodott. Ebből a szempontból különösen tanulságos a Valentinianus-dinasztia első tagjainak elszánt harca a pogány szokások legmakacsabb maradványai, a varázslás és bűbájosság ellen. Ez a harc, mint ismeretes, nemcsak törvényhozási úton folyt [56], hanem terrorisztikus perek formájában is, amelyek elsőrendű vádlottjai éppen Róma és a keleti nagyvárosok arisztokratikus köreinek tagjaiból, vagy legalább is a társadalom felsőbb osztályához tartozó személyekből kerültek ki. Ezekben a pörökben — így a híres scythopolisi pörben, a Maximinus által vezetett terrorpörökben stb. [57] — két vádpont járt együtt: a varázslás és a császári hatalomra való törekvés, illetve ellencsászár támogatása. Ezek a varázslás elleni küzdelem felszíne mögött valójában politikai jellegű perek tehát mutatói és egyben eszközei annak a két oldalról folyó elszánt politikai és társadalmi harcnak, amely a Valentinianus-dinasztia első nemzedéke és nemcsak Róma, hanem a nyugati és keleti országrészek városainak jómódú polgársága között folyt. Kimutatható ugyanis, hogy e perek vádlottai csaknem kivétel nélkül vagy a vidéki városok jómódú, pogány, s a Valentinianus-dinasztiával szemben ellenzéki polgárságából, vagy az azokkal szoros kapcsolatot fenntartó rétorok közül kerültek ki [58]. Bizonyos pogány mellékíze volt a Procopius-féle usurpationnak is 365/366-ban.

3. Pogány érzelműek maradtak többségükben a városi jómódú elemeket tömörítő curiák, illetve bulék is. A IV. század elején, de már Constantinus türelmi rendeletének kiadása után, Maximinus Daia keresztényüldözése a curiák által beadott kérvények alapján száműzte a városokból a keresztény vallásgyakorlatot [59]. Már pedig Maximinus



Daia kapcsolata a keleti városok curiáival más intézkedéseiből, pl. a városi lakosság adójának elengedéséből is kiviláglik [60]. A század 60-as éveiben — ha az afrikai Thamugadi város 363-ra keltezhető albumának tanúságát általánosítani lehet — [61], a curiák még rendszeresen gondoskodtak a pogány áldozati kultuszról. Iulianus visszatérését a pogány kultuszhoz éppen a városi curiák fogadták lelkesen, ezt célzó intézkedéseit nagyobb számú felirattal köszöntötték, mint közvetlen elődeinek, vagy utódainak bármelyikét. Ezt Afrikára vonatkozólag (ahol egyedül van erre lehetőség) statisztikai pontossággal lehet bizonyítani [62].

A curiák többségükben pogány állásfoglalása indokolja Iulianus első megszorító intézkedését a városi rétorok működésével kapcsolatban [63]. Ennek értelmében a rétorok működését a császár a curia engedélyéhez kötötte. Ez az intézkedés, amelyet hamarosan követett a keresztények eltiltása a rétori tevékenységtől, csak az esetben szolgált eredményesen a császár valláspolitikáját, ha a curiák megbízható pogány többséggel rendelkeztek.

A curiák pogány érzelmének fenntartásához hozzájárultak azok az anyagi érdekek is, amelyek szembeállították a curialisokat a klérus tagjaival [64]. Iulianus egy levelében gúnyosan aposztrofálja a klérus tagjait, hogy a curiák hatáskörének megnövekedése elégedetlenséggel tölti őket el [65]. Ez arra vall, hogy az első keresztény császárok korában a klérus átvette a curiák hatáskörének egy részét, ami kétségtelenül féltékenységet idézhetett elő kettejük között.

Összefoglalva: ellentétben R. állításával. mind Rómában, mind a Birodalom többi városában, keleten és nyugaton egyaránt az arisztokrata, vagy legalább is jómódú rétegek, köztük a városokban hangadó ordo curialis, mélyen a század 60—70-es éveikig zömükben pogányok maradtak és éppen ezek a csoportok, valamint a hozzájuk szorosan csatlakozó rétorok, általában a régi pogány értelmiség tagjai adták Iulianus vallási reformjainak társadalmi bázisát.

## V.

Más képet mutat a városok — éspedig elsősorban a Birodalom keleti felének városai — közrendű lakosságának, a *démos*-nak, a *plebs urbana*-nak vallási állásfoglalása. Iulianus korában a Birodalom keleti felében a *démos* jelentős részében már keresztény volt. Az a megállapítás, amelyet a 370-es években Endelevius galliai rétor tett: »Christus... colitur solus in urbibus« [66], a Birodalom keleti felére is vonatkozott. Nem lehet észre nem venni, hogy Iulianus fiatalos lelkesedését és restaurációs kísérletébe vetett reményeit mily gyorsan lehervasztotta a csalódás, a széleskörű ellenállás, vagy közömbösség láttán. Kappadókián végigvonuló útjáról Aristoxenos rétorhoz írt levelében azt keserű iróniával szólítja fel »mutasson nekünk Kappadókiában akárcsak egyetlen igazi hellén (azaz: pogány) embert«. [67]. A galatiai Pessinus városában, a Magna Mater tiszteletének középpontjában járva, csalódva

állapította meg, hogy még ennek az ősi hagyományokkal rendelkező városnak lakói sem igyekeznek »az istenek anyját maguknak megnyerni« és a császár a város lakóira Homéros szavait alkalmazva:

*»Isteni törvény tilt befogadni vagy útra vezetni  
Azt, kit a boldog egekbe lakók szíve ennyire gyűlöl« [68].*

csak azzal a feltétellel hajlandó jóindulatot tanúsítani irántuk, ha azok is igyekezni fognak maguknak megnyerni az istenek anyjának kegyelmét [69]. A városi köznép a démos hangulatának megítélésére sokat mondanak a Iulianus alatt kirobbant városi megmozdulások, amelyek több forrás egybehangzó tanúsága szerint [70] különösen a Birodalom keleti felében voltak számosak. Az egyházi írók közlései azt a benyomást igyekeznek kelteni, hogy általában a pogányok léptek fel támadólag [71]. A valóság, mint az egyes példák mutatják, inkább ennek az ellenkezője. Azok a városi megmozdulások, amelyekről konkrét tudomásunk van, arról tanúskodnak, hogy a császár intézkedéseivel, elsősorban a pogány templomok helyreállításával szemben a városi keresztény tömegek támadólag léptek fel. Maga a császár nem akadályozta, nem is igen büntette a városi köznép spontán megmozdulásait, de csak akkor, ha pogány jellegűek voltak. A 353. évi ugyancsak antiochiai tüntetést, amely a császár közlése szerint több gazdag ember házának felgyújtásával járt együtt, a császár »túlzottnak, de igazságosnak« minősítette [72]. Szinte bátorításként hat, ha Iulianus Antiochia lakóit arra emlékezteti, hogy a szíriai Emesa lakói »a galileusok sírjait« (nyilván keresztény mártírok sírjait) feldúlták és ezért semmi bántódásuk nem esett [73]. Ennek a biztatásnak ellenére a szóbanforgó és részleteiben közelebbről nem ismert akción kívül csak csekély számban ismerünk tisztán pogány jellegűnek tekinthető spontán tömegmozdulásokat. Az egyháztörténeti írók mindössze két példát sorolnak fel arra, hogy a pogány lakosság — nem pedig egyes hivatalos személyek — martirizáltak egyházi személyeket. Az egyik eset a szíriai Arethusában történt, ahol az általánosan gyűlölt Marcus püspököt szaggatta szét a tömeg, a másik a libanoni Heliopolisban, ahol »szent szűzeket« ért hasonló sors [74]. Ha figyelembe vesszük, hogy az egyháztörténeti írók mily buzgalommal gyűjtötték a mártírium példáit és a valósághoz legfeljebb hozzáadtak, de semmiképpen sem vettek el belőle — nyilvánvalónak látszik, hogy ennél több hasonló eset nem is fordult elő.

Különleges jellegű a legnagyobb arányú erőszakos tömegmozdulás Iulianus korában: Alexandria lakóinak az a véres felkelése, amelynek során Georgioszt, a Constantinus által néhány nappal a császár halála előtt kinevezett arianus püspököt a tömeg szétszaggatta, holttestét elégette és hamvait a tengerbe szórta, nehogy azok valaha is erekeként szolgálhassanak [75]. Ezt a véres megmozdulást, amelynek több áldozata is volt, Iulianus az Alexandria lakóihoz intézett és a tömegítéletet határozottan elítélő, de megtorlásról nem intézkedő levelében alapjában véve helyes, pogány, keresztény-ellenes kitörésnek fogta fel [76]. Ennek nem mondanak ellent a hagyományos egyháztörténetek,

és ilyen szellemben tárgyalják a felkelést az újabb történeti művek is [77]. Kérdés, milyen jogon. Georgios rendkívül népszerűtlen volt, magának a keresztény lakosságnak szemében is, amelyet Athanasiusnak sikerült az arianusok ellen fanatizálnia. Georgiosnak a püspöki székre való erőszakos behelyezése a keresztény lakosságnak véres tüntetését váltotta ki [78]. Megölése után Athanasius a Iulianus által adott amnesztia-rendeletet kihasználva, tüstént visszatért Alexandriába, és csak Iulianus erélyes felszólítására hagyta el ismét a várost [79]. Aligha tért volna oly sürgősen vissza, ha a tüntetésből egyértelmű pogány közhangulatra következtethetett volna. Szozomenos szükségesnek tartja cáfolni az arianusok ama vádját, hogy Athanasius ügynökei szerepet játszottak volna a felkelésben [80]. Az arianus szempontot érvényesítő egyháztörténeti író, Philostorgius valóban nyíltan vádolja Athanasiuszt a véres események előkészítésével [81]. Maguk a katolikus szellemű egyháztörténeti írók is — az egész városi lakosság felkeléséről szólván — olyan megfogalmazást alkalmaznak, amely legalább is megengedi az Athanasius párt részvételét a tömegakcióban [82]. Legfőbb pogány forrásunk, Ammianus, kiemeli, hogy a felkelés semmiképpen sem vezethetett volna sikerre, ha a keresztény lakosság püspöke mellett foglalt volna állást. Ugyanő közli Georgios népszerűtlenségének egy profán okát: a püspök Constantinus császárnak azt javasolta, hogy az alexandriai magánházakat vegye állami tulajdonba és ezen a címen az ingatlan-tulajdonosokra vessen ki rendkívüli adót [83].

Mindezeknek a tényeknek alapján a 362. év januárjában lezajlott alexandriai véres eseményeket nem tekinthetjük tisztán pogány felkelésnek, hanem olyan széleskörű megmozdulásnak, amelyben a nagyváros pogány és keresztény *közrendű* lakosságának [84] tömegei közösen vettek részt a gyűlölt arianus püspökkel szemben.

Annál nagyobb azoknak a tüntetéseknek, zendüléseknek, városi megmozdulásoknak száma, amelyek, főleg a császár uralkodásának utolsó hónapjaiban, valláspolitikájával szembe fordultak.

1. Heves összetűzésekre került sor a kappadókiai *Caesarea* városban, ahol a tömeg Tyché templomát dúlta fel. Emiatt a császár az egész várost megfosztotta nevétől és városi jellegétől, Mazaca néven faluvá (kómé) süllyesztette vissza, lakóit megfosztotta a plebs urbana adókedvezményétől, az ott élő clericusokat pedig besorozta a helytartó testőrségébe [85].

2. Gaza kikötővárosában, Maiuma-ban, amelyet Constantinus *Constantia* néven önálló város rangjára emelt, a császár valláspolitikája ellen olyan heves tüntetések zajlottak le, hogy a császár ezt a települést is megfosztotta városi jellegétől és Gaza tengerparti kerületévé minősítette vissza [86].

3. *Konstantinápoly*ban a pogány kultuszt helyreállító Modestus praefectus Urbi Constantinopoli ellen, alighanem szerzetesek által szított, népfelkelés tört ki, amelynek során a főváros lakossága elűzte a praefectust [87]. A császár bosszújától tartó lakosság Nikokles rétor vezetésével követséget menesztett Iulianushoz, mire azonban a küldöttség Antiochiába érkezett, a császár elindult perzsa hadjáratára. Ez

a felkelés tehát Iulianus uralkodásának utolsó hónapjaiban, 363 késő tavaszán tört ki és a körülményekből ítélve, elég nagyarányú volt magát.

4. A szíriai *Edessában* az arianus többség támadást szervezett a császár által pártolt Valentinus-féle gnosztikus szekta hívei ellen, s ezért Iulianus, »hogy megkönnyítse a keresztények számára a menynek országába való jutást«, az ottani egyház vagyonát elkobozta és részben katonái között osztotta szét, részben a saját magánvagyonához (res privata) csatolta [88].

5. Pogányellenes megmozdulásokról értesülünk a mezopotámiai *Nisibisben*, amelynek lakói megsemmisítették az ott elhelyezett pogány képeket. A császár a megtorlásnak sajátos módját alkalmazta: a perzsák elleni háborúja során a határhoz közel fekvő várost szándékosan elkerülte, helyőrséget nem adott a védelmére, hogy az ellenszeglőket a perzsák által büntettesse meg — akár saját katonai érdekeinek feláldozása árán is [89].

6. A szíriai *Bostra* lakói, bár állítólag Titus püspök nyugalomra intette őket, megtámadták a »helléneket« s ezért a császártól fenyegető hangú rendreutasításban részesültek [90].

7. A Propontis partján fekvő *Kyzikos* város polgárai (nyilván a bulé, a városi tanács) küldöttséget menesztettek a császárhoz, amely beszámolt a hellén szentélyek helyreállításáról. E jelentés alapján a császár szükségesnek tartotta, hogy a városból elűzze Eleusius püspököt és egyben kiutasítsa a városból az idegen illetőségű keresztényeket azon a címen, hogy izgága fanatikusok lévén, nyugtalanságot keltenek a városban levő állami üzemek, a szövőmunkások és a pénzverde dolgozói között. Bár ennél többet a kyzikosi eseményekről nem tudunk, a császár eljárása, amely szembenállt általánosan érvényesített türelmi politikájával, arra enged következtetni, hogy a rendeletben említett társadalmi csoportok tevékeny ellenállást fejtettek ki. Az egyik oldalon a császár valláspolitikájának hívei állanak: a »hivatalos« város, a bulé, a másikon pedig ennek ellenzői, a »jött-ment« plebejus elemek, s az állami üzemek szabad bér munkás és talán rabszolga dolgozói [91].

8. Már szóltunk Iulianus elégedetlenségéről *Pessinus* lakosságának magatartásával kapcsolatban.

A példák száma talán még mindkét irányban növelhető lenne, bár a számunkra elérhető forrásokból teljességre törekedtünk. A töredékes és sokszor elfogult tudósítások sok kérdésünkre nem adnak választ, pl. arra, hogy a tüntetések mely társadalmi rétegekre és a lakosságnak milyen hányadára terjedtek ki. Mégis e hiányos adatok alapján is bizonyos általános következtetéseket vonhatunk le.

a) Az általunk ismert városi megmozdulások kivétel nélkül a Birodalom keleti felében zajlottak le. Ez teljesen megfelel annak az egyébként is ismert ténynek, hogy a vallási szenvedélyek itt lángoltak fel mindkét oldalról a leghevesebben.

b) A felkelések, zendülések stb. közül lényegesen nagyobb a császár törekvéseivel szembeforduló akciók száma, mint az azt támogató megmozdulásoké. Ez pedig annak ellenére történt, hogy a császár

szemmel láthatólag támogatta és semmiképpen sem torolta meg a saját törekvéseinek irányvonalát képviselő tömegmegmozdulásokat.

c) A megmozdulások többségével kapcsolatban vagy közvetlen adat van arra, hogy a város lakosságának zöme résztvett a felkelésben, vagy pedig a város egész lakosságát sújtó megtorlás (ill. annak veszélye), vagy rosszálás enged arra következtetni, hogy ezek nem csupán egy maroknyi fanatizált csoport akciói voltak. A császár, mint láttuk, a büntetéseket megfelelően árnyalta, egyes esetekben csupán az egyházat, más alkalmakkor a város egész lakosságát sújtotta: tehát a büntetés jellegéből joggal következtetünk a felkelés jellegére is.

d) Több esetben határozott utalásunk van arra, hogy a városi köz-nép, a *démos* volt elsősorban az, amely a császári politika ellen megmozdult.

## VI.

Térjünk vissza, immár csak vázlatosan, az antiochiai eseményekhez. Mindazok után, amiket előrebocsájtottunk, és ismerve immár azt az ellenállást, amellyel a keleti városok közrendű tömegei a császár vallási törekvései ellen fordultak, az antiochiai kudarcot sem pusztán gazdasági, hanem *gazdasági és vallási* körülmények összejátszása fogja számunkra megmagyarázni. Azok a gazdasági és társadalmi intézkedések, amelyeket a császár antiochiai tartózkodása idején hozott, szembeállították vele a város jómódú polgárságát és annak tanácsát. Az árdrágítás elleni fellépése még lelkes híveit is szembefordította vele. Libanios ez alkalommal oly hevesen kelt ki az ármaximálás ellen, hogy beszéde közben egy barátja odasúgta neki, ne felejtse el, hogy közel van az Orontes folyó [92]. Ammianus leírása az egész incidensről, nemcsak a helytelenítés, hanem a rosszindulatú torzítás bélyegét viseli magán [93].

Egyidejűleg azonban sorozatos összeütközések zajlottak le — és pedig vallási okokból — a császár és a város közrendű lakossága között is. Taktikai szempontból rendkívül hibás lépés volt, hogy a nehéz ellátás miatti rossz közhangulat közepette tartotta szükségesnek a mártírként tisztelt Babylas holttestének sírboltjából való eltávolítását s a daphnei Apollo szentély helyreállítását — ami a keresztény lakosság heves és nyílt ellenállását váltotta ki [93a]. A szentélynek október 22-én, tehát éppen az éhínség súlyosbodása idején történt égése aligha lehetett a véletlen műve. A császár által rendezett vallási ünnepek teljes részvétlenség mellett zajlottak le. A gazdasági intézkedések fél-sikere nem ellensúlyozhatta a kialakult kedvezőtlen közhangulatot. Nyilvánvaló tehát — és ezt nem egy forrásunk erősíti meg [94], hogy a császár gazdasági intézkedéseivel szembeni közhangulatban vallási okokat is kell keresnünk. Azok a jómódú elemek, akik a császár gazdához, hogy miatta a főváros egész lakossága veszélyeztetve érezze sági intézkedései elleni tüntetést kezdeményezték, ennek eléggé tudában voltak ahhoz, hogy ezt a mozzanatot is ügyesen kihasználják — gondoljunk a *chi* betűre való célzásra.

## VII.

Ha egybevetjük a Iulianus társadalompolitikájának és valláspolitikájának elemzéséből adódó eredményeket, a R. által posztulált összhang helyett kibékíthetetlen ellenmondásokra bukkanunk. Iulianus törekvéseinek központi tendenciája, a *restitutio temporis acti*, az idealizált múlt puritán politikai és társadalmi erkölceinek és vallási elképzeléseinek helyreállítása két oldalról is kibogozhatatlan ellentétekbe bonyolította őt. Szociális törekvései azokkal a társadalmi rétegekkel állították szembe, amelyek vallási politikájának támaszát adhatták volna, másfelől, amely rétegek támogatást nyújthattak volna társadalmi céljaiban, azokat vallási törekvései riasztották el. A társadalmi célok és vallási eszmék között tátongó ellenmondás magyarázza meg törekvéseinek azt a kudarcát, amely rövid uralkodásának utolsó hónapjait beárnyékolta és alighanem bukásra vezetett volna akkor is, ha perzsa hadjárata során nem éri a végzetes lándzsadöfés.

Van azonban ennek az ellenmondásnak egy másik következménye is. Amiként Iulianus elszigetelt volt oly értelemben, hogy igazában senki sem állt teljesen mellette, ugyanúgy egyetlen ellenfele sem állhatott vele szemben minden vonatkozásban. Ahogyan kétértelmű volt pogány híveinek, Ammianusnak és Libaniosnak ragaszkodása, annyira nem egyértelmű az egyház képviselőinek elmarasztaló ítélete sem. Nazianzosi Gergely gyűlölködő és elfogult invektívájában is kénytelen elismerni szociális tevékenységének érdemét [95]. Ugyanezzel a kényszerű elismeréssel adózik emlékének a nem kevésbé elfogult Ambrosius is [96]. A Valentinianus-dinasztia szociális törvényhozása alapvető mozzanataiban a »divus Iulianus« nyomdokaiban halad [97]. Iordanes amellett, hogy elítéli Iulianus apostasiáját, elismeri, hogy »kiváló és az állam szempontjából nélkülözhetetlen férfiú volt«. [98]. Prudentius, a keresztény költő e szavakkal foglalja össze Iulianusról alkotott és a saját szempontjából méltányosnak mondható ítéletét: »Perfidus ille Deo, quamquam non perfidus Urbi.« [99].

## JEGYZETEK

- [\*] Bibliográfiai tájékoztató. Iulianus császárral kapcsolatos ismereteink főforrását magának a császárnak művei alkotják. E dolgozatban a Hertlein-féle kiadást használtam (Iuliani imperatoris quae supersunt... omnia Lipsiae 1875). A kortársak tanuságtételei közül legfontosabb Ammianus Marcellinus Historia Romana c. művének XXI–XXV. könyve, amely Iulianus uralkodását öleli fel, továbbá Libanios antiochiai rétor több beszéde. Eunapios elvesztett történelmi művét felhasználta az V. sz.-i Zosimos: Nea Historia c. műve III. könyvében (ed. Mendelssohn, 1887). — A pogány forrásokkal szemben az egyházi felfogást képviselik a klasszikus egyháztörténeti írók, elsősorban Sokrates, Sozomenos, Rufinus, Philostorgius, Euagrius, Theodoretus Cyrus stb. Az előbbi kettőt a Migne-féle sorozat, a többbit az u. n. berlini corpus alapján idézem. — A Iulianusra vonatkozó igen nagyarányú modern irodalomból ma is a legjobb összefoglaló mű: Bidez: L'empereur Julien c. könyve (Paris 1932), német kiadásban is megjelent Julian der Ab'rünnige címen (München 1940). A császár törvényhozásának mélyreható feldolgozását

- adja: Ensslin: *Kaiser Julians Staats — u. Verwaltungsrechtliche Gesetzgebung c. tanulmánya* (Klio XVIII. 1923. 117—199. l.).
- [1] Downey: *The Economic Crisis in Antioch under Julian the Emperor* (Studies in Roman Economic History c. kötetben. Princeton 1951/312—321. l.
- [2] „Panta gemei, panta pollón” — id. Misop. 368 C, de az esetet többi forrásunk is megemlíti (v. ö. pl. Lib. Or. 1, 126. Sozom. V. 19,1 (p. 1272 B).
- [3] Misop. 368 D, Amm. XXII, 13—14, Sokr. III. 13, stb.
- [4] Összehasonlításként egy öt évvel később, 368-ban lezajlott eset. Egy Karthagói éhínség alkalmával Hymettius proc. Afr. gabonát vásárolt össze 30 modius/1 solidus áron és azt háromszoros értéken adta tovább, 10 modius/1 solidusért. Üzérkedés címén Valentinianus császár száműzte (Amm. XXVIII. 1, 18), bár az afrikaiak jó emlékezetükben tartották meg és működését emléktáblával örökítették meg (CIL VI. 1736). Julianus eladási ára tehát középarányos a Hymettius-féle beszerzési és értékesítési ár között. Ugyanezt igazolják Rostowzew „Frumentum” cikkének a gabona későókori árára vonatkozó adatai a PW enciklopédia 143. kk. VII. kötetében.
- [5] A modern feldolgozások (így: Ensslin i. c. 128. l., Bidez: 299. l.) egységesen mérőt („Scheffel”) mondanak, az eredeti szöveg azonban a 400 000 mellett metron-t, a többi szám mellett modius jelöl meg egységként. A szállított gabona mennyiségét tehát kétféle mértékegységben fejezték ki. A modius kb. 8,5 liter, a metron különböző mértékegységeknek felelt meg. A két számcsoporthoz (400 000 — 5000, 7000, 10 000) nagy eltérése is arra vall, hogy kétféle egységről van szó. — A metron különböző értékeiről v. ö. Segré: *Metrologia e circolazione monetaria nell'antico evo*
- [6] Misop. 370 A: „a város tehát bővében lett a kenyérnek, de semmi másnak”. Ezt a közlést sem a Iulianus-szal szemben barátságtalan antik írók, sem a modern szerzők nem veszik figyelembe és ezért alaptalanul beszélnek a császár intézkedéseinek teljes kudarcáról.
- [7] Misop. 370 B.
- [8] Misop. 349 D — 350 B, 357 D, 370 B.
- [9] Ensslin i. c. 128. l., Bidez i. m. 299. l., Downey i. c. 320—321. l.
- [10] Misop. 370 C. — A 354. évi felkelésre vonatkozólag l. cikkemet az Egri Ped. Főiskola II. (1956.) Évkönyvében: „Egy városi felkelés a kései császárkor idején, 510—525. l.).
- [11] Lásd főként Ensslin és Downey i. cikkeit. — Julianus társadalom-politikai tevékenységéről elemzést nyújt továbbá: Mazzarino: *Aspetti sociali del quarto secolo* (Bari 1951) 181. l. és kk.
- [12] N. N. Rozentalj: *Iulianus császár pogány reakciójának társadalmi gyökerei* (Izv. Ak. Nauk SzSzSR. Szer. Iszt. i fil. 1945:5, 387—393. l.). Magyarul a Szovjet Ökori Történet c. sorozat IV. köt. (Bp. 1954), 174—182. l.
- [13] I. c. 176. l.
- [14] *Pregnans megfogalmazásban* pl. Ep. 63 (587. l.): ... Óvakodom az újítástól mindenben, különösen pedig mindabban, ami az isteneket illeti. Úgy vélem, meg kell tartani az ősi szokásokat eredeti formájukban.
- [15] A Julianust magasztaló felirati és irodalmi anyag a *restitutio* fogalmát helyezi előtérbe. V. ö. CIL VIII. 16529: *restitutio libertatis et Romanae religionis*. Ann. Ép. 1893, 87. l. (Thibilis): *restitutio sacrorum*.
- [16] Mamertini: *Grat. act.* 24.5: ... Cum senatui non solum veterem reddidisses dignitatem, sed plurimum etiam novi honoris adieceris...  
C. Th. IX. 2,1: *Ius senatorum et auctoritatem eius ordinis, in quo nos quoque ipsos esse numeramus, necesse est ab omni iniuria, defendere...*  
C. Th. XI. 23,2: *Prototypias et exactiones in capitatione plebeia... a senatoriis... domibus submoveri oportet.*  
V. ö. Lib. Or. 18,159 közlését arról, hogy Iulianus gyakran vett részt a senatus ülésein, hogy ezzel is kifejezze tiszteletét az arisztokrácia e hagyományoktól megszentelt gyűlekezetének irányában.

- [17] Zos. III. 11,3. — Themistios: Or. 34 p. 456 (Dindorf). V. ö. Kübler: Gesch. des röm. Rechts p. 333.
- [18] Főleg VI. és VII. számú beszédében. Kifogásai közé tartozik az, hogy a cinikus filozófus „semmiképpen sem akar alkalmazkodni a szokáshoz” (téteíá prosechein udamos prosékei 208 D) hogy a cinikusok „nyilvánosan láb-bal tiporják a köz-szokásokat” (u. o. 210 C), „a közhiedelmet mindenképpen megvetik” (u. o. 211 C) stb.
- [19] Iulianusnak a szegénység érdekében tett intézkedéseit kiemeli már Amm. XXV. 4,15—18 — igaz, hogy bizonyos rosszálló hangszúllyal: volgi plausibus laetus — popularitatis cupiditate... Intézkedéseit összefoglalja legújabban: Mazzarino i. m. 181 kk.
- [20] Africára vonatkozólag — amelynek városaiból a feliratos anyag meg lehetős teljességgel ráánkmaradt — ez statisztikailag is kimutatható. Pl. Numidiában 337—363 közötti időközből 10 épület-dedicatio maradt ráánk, ebből 9 esik Iulianus uralkodásának 5/4 évére. V. ö. Warmington: The North African provinces... 36. l. — Irodalmi forrásokból l. Zos. III. 11,3, Mamertinus: Grat. act. 9,2; 10,1. — Lib. Or. 18,148.
- [21] Amm. XXII. 11, 6; XXV. 4, 15. Lib. Or. 13, 45.  
C. Th. X. 3, 1: Possessiones publicas civitatibus iubemus restitui ita, ut iustis aestimationibus... locentur...
- [22] Az antiochiai bulé ilyen eljárását kifogásolja Libanios is, mert ennek következtében a városi rétorok nem jutottak földbérlethez. Or.
- [23] Antiochiában pl. 363-ban szegénysorsúak között osztott szét 3000 városkörnyéki telket, mert ezek curialis és nagybirtokos-bérlői nem gondoskodtak e földek megműveléséről. Misop. 370 D.
- [24] Amm. XXV. 4, 15.
- [25] A clericusokat már Constantinus törvényhozása felmentette a curia-tagság s az azzal járó terhek alól (C. Th. XVI. 2, 1, a. 313, többször megismételve; Iulianus ismét kötelezte őket a curiában való részvételre, de az anyagi ügyek vitelébe aligha lehetett beleszólásuk. V. ö. Julianus: Ep. 11 (p. 491), v. ö. C. Th. XVI. 2, 18, Theodoretus III. 3, IV. 4, Philostorg. VII. 4, p. 81.) Az egyháziak kikapcsolódásáról a kései ókorban a városi ügyek viteléből L. Declareuil: Curies et clergé au Bas-Empire. Rev. Hist. de Droit. 1935. 26. k.
- [26] C. Th. XII. 1, 50 = XIII. 1, 4; XII. 1, 54 = C. I. XII. 32, 23; C. Th. XII. 13, 1, Amm. XXV. 4, 15.
- [27] Ezt a „polgári” szakirodalomban uralkodó nézetet (v. ö. Ensslin i. c. 128. l.) magáévá teszi R. is, i. c.
- [28] Mamertini Grat. act. Juliano caesari 10, 1: ...magnifico cultu non privatas aedes, sed publica tecta surgentia...
- [29] Lib. Or. 18, 141: „ez (t. i. Constantinus politikája) a magánházakat nagygyá tette, a középületeket azonban formátlanná”.
- [30] V. ö. Horatius: Carm. II. 15, 13 k: Privatus illis census erat brevis, Commune magnum...
- [31] Lib. Or. 18, 146—150 megbélyegzi Constantinus eljárását, aki az immunitások bőséges ajándékozgatása révén lehetővé tette, hogy a curialisok, kevés kivétellel, a hadseregbe, a senatusba vagy a klérusba meneküljenek.
- [32] Julianus idevonatkozó intézkedéseit összegyűjtötte Ensslin, i. c. 118 kk.
- [33] C. Th. XII. 1, 51, a régebbi császárok (veteres principes) intézkedésére hivatkozva. V. ö. Misop. 367 D — 368 A, Zos. III. 11, 5, Lib. Or. 18, 146, u. a. Ep. 722. Amm. XXI. 12 22; XXII. 9, 12. XXV. 4, 12 — aki az ordo curialis illetén kiterjesztését túlzásnak tartja.
- [34] C. Th. XII. 1, 53 úgy intézkedik, hogy azokat a plebejusokat, „quos ad curialium munera subeunda splendidior fortuna subvexit”, a curiába bevonják. Antiochiában ez meg is történt: a curialis terhek viselésére kötelezték a császári birtokok kezelői és a pénzverde alkalmazottai közül a legjobbmódúakat (Misop. 367 D).



- [35] A választások tisztaságának biztosítására szolgál C. Th. XII. 1, 53: ...omnes omnino praeter sollemnes nominationes factas a curiis in irritum devocamus...
- [36] Misop. 367 D — 368 B elmondja, milyen visszaéléseket kellett a császárnak megakadályoznia (pl. szegénysorsú személyeket köteleztek curiára, a választásoknál nem várták meg a császári jóváhagyást).  
C. Th. X. 3, 1 a városi földek bérbeadása körüli visszaéléseket óhajtja megátolni: Possessiones publicas civitatibus iubemus restituí, ita ut iustis aestimationibus locentur...
- [37] Lib. Or. 18, 147 kk megrója Constantínust a túlzott mértékben osztogatott immunitások miatt és ezzel szembeállítja Iulianus szigorúbb eljárását. — Constantínus idevágó törvényhozásának elemzése (C. Th. XII. 1, 23—49, v. ö. XII. 1, 23 előtt Gothofredus összeállítását), azt mutatja, hogy a curiából való távozásra előzetes engedélyeket nem adtak, viszont a már megtörtént eseteket utólag elismerték, s ezzel bátorítást adtak a törvénytelenésekre.
- [38] Iulianus nevéhez csupán a következő immunitások fűződnek:  
C. Th. VI. 26, 1: a scriniarii, secretarii (császári titkárok) felmentése.  
C. Th. VI. 27, 2: az agentes in rebus (császári titkosügynökök, akiknek számát Iulianus 27-re csökkentette) felmentése három évi szolgálat után,  
C. Th. XII. 1, 55: 13 gyermekes családapák felmentése,  
C. Th. XIII. 3, 4: a kerületi orvosok (archiatri) felmentése.  
Ezzel kapcsolatban megjegyzendő, hogy Constantínus (C. Th. XIII. 3, 1) még az összes „medicus”-okat részesítette ebben a felmentésben.
- [39] C. Th. XII. 1, 50 = XIII. 1, 4. — V. ö. Philostorgius ed. Bidez VII. 4 (p. 81) Theodoretus: Hist. Eccl. III. 6, 5.
- [40] Ilyen visszaéléseket sorol fel, polemikus éllel: Misop. 365 AB (patronatus osztogatása pénzért, lakomák rendezése közpénzen, jogtalan adók kivetése stb.). — Ezeket a visszaéléseket a curiák és a császári officiumok tagjai egyaránt elkövethették.
- [41] Greg. Naz.: Or. IV. (Contra Iulianum I/45 (P. G. 35, 569): „hogy a városok alatta (t. i. Iulianus alatt) ne jóléttel, hanem bajokkal teljenek meg).  
V. ö. Sozom. V. 5.
- [42] C. Th. XII. 1, 50.
- [43] Lib. Or. 16, 20; Or. 17, 14.  
Zos. III. 10, 4: „mindazokat a városokat, amelyeket elért, átvonulása megörvendeztetett és a legjobb reményekkel töltött el...”
- [44] Mamertini: Grat. act. 21, 2 (a császár környezetéről): Tum aliud quoddam hominum genus est in amicitia principis nostri, rude, ut urbanis istis videtur, parum come, subrusticum...
- [45] Misop. 349 D, 350 D.
- [46] Zur Chronologie und Quellenkunde des Ammianus Marcellinus. Hermes XLI. 1906. 481 kk.
- [47] Thompson: The historical work of Ammianus Marcellinus. Cambridge 1947. 72 kk. V. ö. Ensslin: Zur Gesichtschreibung u. Weltanschauung des Amm. Marc. Klio. Beihefte XVI. (1923), főleg 5 és kk., és 25—33 l.
- [48] Amm. XXI. 12, 23 jellemző módon hozza kapcsolatban a decurioknak nyújtott kedvezményeket a rájuk rótt újabb terhekkel: ad quorum (sc. municipalium ordinum) favorem propensor, iniuste plures muneribus publicis adnectabat. — Tehát: a curiaknak kedvezett, a curialisokhoz igazságtalan volt.  
V. ö. Amm. XXII. 9, 12: Iulianus a curialisoknak még jogos mentességeit sem fogadta el: aegre sub eo a curialibus quisquam adpetitus, licet privilegiis... communitus, ius obtinebat aequissimum.  
Amm. XXV. 4, 21: parum ferendum, quod municipalium ordinum coetibus patiebatur iniuste quosdam adnecti vel peregrinos.
- [49] Amm. XXII. 14, 2; XXIII. 2, 3. — Elvileg elutasító álláspontját az ármaximálásokkal szemben Gallus 353/354. évi intézkedéseivel kapcsolatban fejt ki

- (XIV. 7, 10 kk). A 363. évi események leírásánál határozottan rosszindulatú Iulianus irányában, ennek bővebb kifejtését l. a 93. jegyzetben.
- [50] Lib. Or. 16, 21—22.
- [51] Or. 1, 126; Or. 16, 15-ben kijelenti, hogy az éhínség oka csak a rossz termés, meg a szabad kereskedelmet akadályozó „újítások” voltak. Később (u. o. 20) Julianust átlátszó módon mentegeti a népszerűség-hajhászás, a pillanatnyi indulatoktól sugallt meggondolatlan cselekvés vádjá alól. — E beszédéből kitűnik az is, hogy a kiskereskedőknek a chrysargyron adó (auri lustralis collatio) alóli felmentését curialis körökben helytelenítették; a népszerűség hajhászásának vádjához tartozik többek között:  
Jellemző szavakkal határolta el magát önéletrajzában (jóval a császár halála után) annak tevékenységétől: „az embert szerettem — mondja — bár tetteimnek nem hízelegtem”. (Or. 1, 121). —  
Az antiochiai konfliktus idején Libanios nyíltan is szembeszállt a császár intézkedéseivel, olyannyira, hogy egy jóakarója figyelmeztette, közel van az Orontes folyó (Or. 1, 126).
- [52] Or. 16, 41: „zárjuk be egy rövid időre a színházat, a lóversenyeket pedig kisebbségű versenyjátékokká korlátozzuk”.
- [53] Alföldi: Die Kontorniaten. Bp. 1943.  
u. a.: The conversion of Constantine and Pagan Rome (Oxford 1948)  
u. a.: A conflict of ideas in the late Roman Empire (u. o. 1952).
- [54] Hartke: Geschichte u. Politik im späntiken Rom, 74 kk.  
Hartke: Römische Kinderkaiser.  
Straub: Studien zur Historia Augusta, főleg 99 kk.
- [55] Mindehhez: Alföldi: The conversion of Constantine..., főleg
- [55a] Mindehhez lásd: Stein: Gesch. des spätröm. Reiches 327 k.  
Demougeot: De l'unité à la division de l'empire 65 k, 121 k.
- [56] C. Th. IX. 16, 7 és a későbbi törvényhozást. — Az idevonatkozó törvényhozást összeállította Martroye: La répression de la magie... au IVE siècle. Rev. Hist. de Droit. N. S. IX. (1930.) 673 kk.
- [57] Amm. ezekről a perekről műve több helyén szól: XXVI. 10, 9 kk (10, 14 kiemeli, hogy az áldozatok jórészt az előkelők közül kerültek ki). XXVII. 7, 5—6, XXVIII. 1, 1 kk (1, 10 szintén az áldozatok előkelő származását emeli ki), XXIX. 1: a keleti varázslás-perék Theodorus usurpatio iránti kísérletével kapcsolatban.
- [58] A perek vádlottai — amennyire Amm. és Lib. közléseiből őket személy szerint ismerjük — túlnyomórészt jómódú pogányok voltak.
- [59] Lactantius: De mort. persec. 36: In primis indulgentiam christianis communitulo datam tollit, subornatis legationibus civitatum, quae peterent, ne intra civitates suas christianis conventicula exstruere liceret.
- [60] U. o.: Ingressusque Bithyniam, quo sibi ad praesens favorem conciliaret cum magna omnium laetitia sustulit censum. — Itt a Galerius által a városokra kivetett rendkívüli adó — „census in provincias et civitates semel missus” (Lact. i. m. 23) eltörléséről van szó.
- [61] CIL VIII. 2403, 17903. — Kommentárját adja többek között: Mommsen: Ges. Schriften VIII. 312 kk., Warmington: The North African provinces... 41 kk.
- [62] Warmington: i. m. 35 kk.
- [63] C. Th. XIII. 3, 5: magister studiorum... iudicio ordinis probatus decretum curialium mereatur optimorum conspirante consensu...
- [64] Ilyen sérelmek: a clericusok curia-kötelezettsége, a pogány templomok vagyonának visszaszolgáltatása stb. Ez intézkedésekre nézve l. C. Th. XII. 1, 50 = XIII. 1, 4 Gothofredus kommentárjával, Sozom. V. 5, 1—2, Theodoretus III. 6, 5 p. 182 (Parmentier), Philostorgius VII. 4.  
Az egész kérdéshez: Declareuil: Curies municipales et clergé au Bas-Empire. Rev. Hist. de Droit 1935, 26 kk.

- [65] Julianus: Ep. 52 (p. 561) szerint a klérus azért van megbántva, „hogy nem ítélkezhetnek, nem írhatnak végrendeletet (t. i. mások megbízásából a saját javukra), nem tulajdoníthatják el mások telkeit és nem sajátíthatnak ki mindent maguknak”. — Ez a vád képet ad arról, milyen mértékben élt a klérus a Constantinus adta lehetőségekkel közfunkciók ellátására.
- [66] De mortibus boum 106 = P. L. 19, 800.  
A kereszténység elterjedésének folyamatára vonatkozólag még mindig alapvető: Harnack: Mission u. Ausbreitung des Christentums c. műve, amelyet az újabb kutatások azonban messzemenően kiegészítettek. A birodalom keleti városainak vallási viszonyaira nézve l. o. II. k. 799 k. l.
- [67] Iul. Ep. 4 (p. 484, 10).
- [68] Od. 10, 73—74 (Devecseri G. ford.).
- [69] Iul. Ep. 49 (p. 555, 8).
- [70] V. ö. Greg. Naz. Or. IV. (= Contra Iul. I.) 75 (P. G. 35, 599), Iulianus uralkodásának árnyoldalai között: a népesség és városok lázongásai, családok viszálykodása és felbomlása, stb.  
Theodoretus III. 6, 1—5 (ed. Parmentier, p. 181 k.): zavarokról, pogány tüntetésekről, keresztény ellentüntetésekről ír és megállapítja, hogy az „aljas császár ahelyett, hogy alattvalóinak békéjéről gondoskodott volna, maga ingerelte egymás ellen a lakosságot”.  
Philostorgius VII. 4 (ed. Bidez p. 80) „... mivel a pogányok a legelvadultabb módon támadtak rá mindenütt a keresztényekre...”  
Sokrates III. 13: „Ekkor a pogányok mindenütt rátámadtak a keresztényekre, s a magukat filozófusoknak mondók mindenfelé összeröföntek”.  
Hist. Sti Ephraemi ed Lamy II. p. 24: (a szír eredeti latin fordítása): Hoc etiam tempore (sc. Iuliani) exorta sunt bella ac seditiones in omnibus urbibus.  
Hasonló jellemzést ad az ekkori városi mozgalmakról Rufinus Hist. Eccl. XI. 28, a Chron. Pasch. ed. Dindorf p. 546 ad a. 362, stb.
- [71] V. ö. az előző jegyzetből Sokrates Theodoretus és Philostorgius szövegét.
- [72] Misop. 370 C: „demos... dikaiós epraxe uketi metriós”.
- [73] Misop. 357 C. — Az emesai ker. ellenes tüntetésről említést tesznek az egyháztörténeti írók is: Theod. III. 6, 5; Chron. Pasch. p. 547, 6.
- [74] Meg kell különböztetnünk egyes rendszerint hivatalos személyek által végrehajtott, vagy kisebb csoportok által kezdeményezett atrocitásokat a lakosság széles tömegeit megmozgató népi akcióktól.  
Hatósági személyek vagy kisebb csoportok által vezetett akciókat az egyháztörténeti írók nagyobb számban említene meg. Az összes keresztényellenes terrorisztikus jellegű akciók listája a következő:  
1. Ascalon (Theod. III. 7, 1; Chron. Pasch. p. 546, 18).  
2. Gaza (Sozom. V. 10, 6; Greg. Naz. Or. IV. 87).  
3. Sebasté (Theod. III. 7, 2, Rufinus: XI. 28, Chron. Pasch. p. 546, 12, Philostorg. VII. 4).  
4. Heliopolis (Chron. Pasch. p. 546, 21; Sozom. V. 10, Theod. III. 7, 2).  
5. Emesa (l. a 73. jegyzetet).  
6. Arethusa (Theod. III. 7, 6; Greg. Naz. Or. IV. 88—91, Sozom. V. 10, 8—14).  
7. Epiphaneia (Chron. Pasch. 547, 8).  
A közlések azt a benyomást keltik, hogy csupán a 4., 5., 6. alatt említett mozgalmak voltak nagyobbarányúak, a többi „egyéni” akciónak látszik. Érdekes stílárius kritériumot ad Theodoretus: az Ascaloni és Sebastéi atrocitásoknak helyhatározót használ (en Askaloni, en Gazé), a 6.-nál „hoi Arethusioi” kifejezést alkalmaz.
- [75] Erre a zendülésre főforrásaink: Amm. XXII. 11, Iulianus: Ep. 10 és 26 Sokr. III. 2, 10; 3, 1, Sozom. V. 7, Athanasius: Hist. acephala 8, Theod. II. 28, Philostorg. VII. 1 (ed. Bidez p. 77).
- [76] Iul. Ep. 10, főleg p. 480, 19 kk.

- [77] Sokr. III. 2, Chron. Pasch. ad a. 362 p. 546, Kedrenos p. 532—533 a püspök elleni zendülés résztvevőit, mint „Hellénes”-t, pogányokat aposztrofálják.
- [78] Sozom. IV. 10, Athanasius: Apologia de sua fuga 24.
- [79] Ep. 6 (p. 484, 20), Ep. 26 (p. 515, 7).
- [80] Sozom. V. 7, 3: „Jól tudom, hogy az ariánusok állítása szerint Georgius mind ezt Athanasius hívei által szenvedte el”.
- [81] Philostorg. VII. 1, ed. Bidez p. 77, 8 (Photius excerptumaiából): „azt állítja ez az istentelen szerző — t. i. Philostorgius — hogy Athanasius véleményének volt irányadó szerepe a történetekben”.
- [82] V. ö. Eusebius: Chron. Hieron: ad a. 362 (Mommсен: Chron. min. I. 456): *Georgio per seditionem populi incenso, qui in locum Athanasii ab Arianis fuerat ordinatus, Athanasius Alexandriam revertitur*”.
- [83] Amm. XXII. 11, 7.
- [84] Iulianus id. levelében ismételtlen kiemeli, hogy a püspök megölése a démos műve volt (Ep. 10, p. 489, 5; 490, 12).
- [85] Sozom. V. 4, 1—5; Greg. Naz. Or. IV. 92—93; Lib. Or. 16, 14; Theophanes: Chronogr. ed. Niebuhr p. 73.
- [86] Sozom. V. 3, 6 és kk.
- [87] Lib. Ep. 1367, 1368 (a Foerster-féle kiadás szerint).
- [88] Iul. Ep. 43 (p. 547).
- [89] Sozom. V. 3, 5.
- [90] Iul. Ep. 52 (p. 559 kk), Sozom. V. 15, 11.
- [91] Sozom. V. 15, 4; v. ö. Jul. Építres, ed. Bidez No. 55.
- [92] Lib. Or. 1, 126.
- [93] Amm. XXII. 13—14 alatt mondja el az antiochiai eseményeket. Előadása a következő fontosabb mozzanatokat illetően ferdíti el a tényeket:
- a) Elhallgatja az éhínséget, csupán az esőzés elmaradását említi meg;
  - b) Elhallgatja az áremelkedést, áruuzsorát, általában a gazdagok visszaéléseit. Így azt a látszatot kelti, mintha Iulianus a normális (nem pedig a mesterségesen felvert) árakat szállította volna le, ami a háborús előkészületek közepette valóban érthetetlen eljárás lett volna;
  - c) Az ármaximálást homályos indokolással helyteleníti, mondván, hogy „ez, ha nem járnak el kellő módon, szükségét és éhínséget idéz elő” — de nem árulja el, mi a „kellő mód”. XIV. 7, 5 alatt helyesen állapította meg, hogy az ármaximálás jó végrehajtásának feltétele árubőség teremtése, mivel ez most megtörtént, ezért kellett a történetírónak, helytelenítő álláspontja alátámasztására ezzel a körmondfont megfogalmazással élnie. Egyúttal elhallgatja, hogy Iulianus nagymennyiségű gabona behozataláról gondoskodott.
  - d) A kronológiát meghamisítja. Úgy állítja be, mintha a Misopogon megjelenése váltotta volna ki a megbántott antiochiaiakból a gúnyolódást és tüntetéseket — holott a Misop. éppen e tüntetések hatása alatt keletkezett. A történetíró nyilván antiochiai curialisoktól nyerte információit a történetek felől, s ez megmagyarázza előadásának kirívóan egyoldalú jellegét.
- [93a] A Daphnéi incidensről értesít Misop. 346 B, 361 B — 362 B, Lib. Or. 11, 235 k, Sokr. III. 18—19, Sozom. V. 19, Rufinus X. 36—37, Theod. III. 10—11, Philostorg. VII. 8, Joh. Chrysost.: De s. Babyla contra Julianum 15—16, Artemii Passio 49, Kedrenos (Bonni kiad.) I. 536, 9 kk.
- [94] Misop. 362 D — 363 C, Lib. Or. 16, 35, Malalas ed. Dindorf. p. 327. aki a tüntetést azzal indokolja, hogy Antiochia lakói, „mint szenvedélyes keresztények” gyűlöltek a császárt.
- [95] Or. IV. 75-ben, ahol a császár egyéniségéről összefoglaló képet ad. érdemeiként tudja be a cursus publicus egyhítését (ezt jelenti a görög *dromos* kifejezés), az adócsökkentést, megbízható hivatalnokok kiválasztását, a korrupciók megtorlását stb. — tehát helyesli szociálpolitikájának legjellegzetesebb mozzanatait.

- [96] De obitu Valentiniani 21. §.  
 [97] Mazzarino: Aspetti sociali... 184 l.  
 [98] Iordanes: Romana 304 (M. G. H. Auct. Ant. V. p. 39): „Julianus apostata... multos blanda persecutione inciciens ad sacrificandum idolis compulit. Ipse si quidem vir egregius et rei publicae necessarius...” Sajátos, szinte „fogcsikorgató” elismerés rejtőzik a bizánci krónikásnak, Theophanesnek jellemzése mögött (Chronogr. ed. Niebuhr p. 75). „A keresztények jótékonyágát ez a hitvány hitszegő utánozta, s az idegenek és szegények szükségleteiről gondoskodott, ily módon ámitván el az együgyű lelkeket” (apatón tus haplusterus).  
 [99] Apoth. 449, v. ö. a következő sorokat is.

## AUSZUG

### JULIAN UND ANTIOCHIEN

Die letzten Monate der Regierung Julians des Abtrünnigen wurden durch jenen tragischen Konflikt des Kaisers mit der ganzen Bevölkerung seiner damaligen Hauptstadt Antiochien bewölkt, dessen treffliche Schilderung wir einem der letzten Werke des Kaisers, dem Misopogon, verdanken. Anknüpfend an die Ereignisse dieses Zusammenstosses, wird im Aufsatz die Frage aufgeworfen, welcher Art Zusammenhang zwischen Julians Religionspolitik und Sozialpolitik zu finden ist. Der sowjetische Althistoriker Rosental beantwortete diese Frage in einem jüngst auch in ungarischer Sprache erschienenem Artikel in jenem Sinne, dass die heidnische Reaktion des IV. Jhrh.-s ein Ausfluss des sozialen Kampfes der niederen Schichten der Gesellschaft gegen die herrschende christlich-aristokratische Bürokratie gewesen sei. Anhand einer eingehenden Analyse einerseits der uns zustehenden Daten bez. der religiösen Ansichten der römischen u. östlichen Aristokratie, der im Kreise der vornehmen Bürgerschaft herrschenden Magie u. Zauberverwesen, der pro-heidnischen Stimmung der staed-tischen Curien, der ambivalenten Stellung Ammians u. Libanius' dem Kaiser gegenüber — andererseits der uns bekannten staed-tischen Aufstände gegen Julian musste die Theorie R.-s als der historischen Wirklichkeit entgegenstehend, verneint werden. Julians Religionspolitik und seine sozialen Bestrebungen stehen einander gegenüber in einem heillosen Gegensatz, der etwa folgendermassen zu formulieren ist: seine sozialen Bestrebungen, die Lage der „unterdrückten Masse“ (to adikumeno pléthei — Misop. 370 B) zu heben, riefen den Widerstand jener staed-tischen Aristokratie hervor, die die beste Stütze seiner religiösen und kulturellen Ideen hätte sein können. Andererseits entrüstete seine heidnische Religionspolitik die Kleinbürgerschaft der östlichen Städte, deren Interesse seine sozialen Reformen dienten. In diesem unheilbaren Zwist zwischen religiösen Ansichten und sozialer Wirklichkeit entdecken wir die tiefe, Schicksalsschwere Tragik des vielleicht letzten grossen Kämpfers antiker Humanität und Bildungsideale.